

DE LENIGE WEERBAARHEID VAN DE HERINNERING

Preek, gehouden voor de Remonstrantse Gemeente Eindhoven op 8 mei 2016

Schrifttekst: Deuteronomium 31,14-30 en Deuteronomium 32.

Op 3 april van dit jaar overleed op hoge leeftijd Jules Schelvis, één van de laatste overlevenden en getuigen van de massamoord op het Joodse volk ten tijde van het Derde Rijk. Op of rond 4 mei beluisterde ik de laatste jaren geregeld zijn voordracht met de titel 'Er reed een trein naar Sobibor'. Het was een (uiteraard aangrijpend) relaas van (de aanloop naar) de deportatie vanuit Westerbork naar het vernietigingskamp Sobibor - aangrijpend vooral door de vele details van de treinreis, waarop de menselijke waardigheid stukje bij beetje werd afgebroken door mensen elementaire dagelijkse zaken te onthouden en door ogenschijnlijk relatieve waarden als decorum aan te tasten.

Het verhaal van Schelvis was (en is) om méér redenen aangrijpend en indrukwekkend en had om méér redenen een specifieke betekenis ten opzichte van andere getuigenissen. Hier stond een man wiens waardigheid en gevoel voor eigenwaarde niet was geknakt en die bleef geloven in zaken die voor anderen sinds de Holocaust als waardeloos of hypocriet zijn ontmaskerd. In zijn voordracht verweefde hij bijvoorbeeld zorgvuldig uitgekozen muziekfragmenten, van Bach tot Puccini. Schoonheid was voor hem niet een leugen. Ze had niet, om met Lucebert te spreken, haar gezicht verbrand¹.

Tijdens zijn verblijf in de kampen was de muziek zelfs zijn houvast geweest. Samen met medegevangenen hield hij herinneringen aan geliefde muziek vast door deze zacht te zingen en te fluiten. Zo bewaarde hij een schat, zo koesterde hij een steekproefje van de menselijke beschaving, dat zijn waardigheid intact hield. En hij bewaarde dit op een plaats waar de beulen niet bij konden: in zijn geheugen en zijn hart, in zijn hoofd en in zijn mond.

Jules Schelvis - moge zijn naam nooit worden uitgewist en dat zal hij ook niet – Jules Schelvis heeft zijn verhaal onvermoeibaar en bij herhaling verteld. Dat kostte hem uiteraard moeite – dat hoeft niet te worden uitgelegd: des te meer dwingt het respect af dat hij met opgeheven hoofd, vol stijl en zelfs af en toe met humor zijn getuigenis aflegde. Hij streed op die manier tegen het vergeten, zoals zoveel anderen, maar op zijn eigen wijze. Zijn getuigenis, waarin vanuit het perspectief van een enkeling het verhaal van de Sjoa wordt verteld, was en is een levende 'Stolperstein', een steen des aanstoots, een hardhandig geheugensteuntje.

Dergelijke geheugensteunen hebben wij mensen nodig. Daarom boekstaven en bewaren wij herinneringen. Daarom markeren wij plaatsen als gedachtenisplaatsen, herinneringsplekken, 'lieux de mémoires' (de 'Stolpersteine' waarnaar ik verwees zijn daarvan een voorbeeld). Daarom markeren wij punten in de tijd als momenten waarop de tijd even stil staat en diepte krijgt, zoals de dodenherdenking op 4 mei. Daarom zetten wij monumenten neer en vieren wij bepaalde dagen. Daarom lopen wij te pas en te onpas te koop met verhalen en herinneringen aan individuele en collectieve trauma's. Ook als het niet uitkomt vallen wij elkaar lastig met die herinneringen. Dat mag en dat moet. De tweede dood van het vergeten zal ons niet overkomen!

Nu is er iets merkwaardigs en paradoxaals aan de hand met deze herinneringscultuur. Het lijkt wel dat een herinnering kwetsbaarder is, naarmate zij tastbaarder is.

Uit steen gehouwen beelden en aan papyrus toevertrouwde woorden: aan hen knaagt de tand des tijds gestaag maar meedogenloos. En kwaad willenden weten dat. Ze kunnen dan ook een herinneringsgemeenschap in het hart raken, door stenen monumenten te laten ontploffen en door boeken in het vuur te werpen.

¹ Dit doet denken aan de uitspraak van de Jiddische zangeres Shura Lipovsky, dat ook zij helden zijn die tegen de verdrukking in mooie dingen blijven maken.

Daar staat tegenover dat mondelinge overlevering en traditie – het woord traditie betekent niet voor niets ‘doorgeven’ – iets onaantastbaars hebben. Uiteraard roepen zij altijd een verdenking op, de verdenking bijvoorbeeld dat ze onbetrouwbaar zijn, dat herinneringen erin worden vervormd en verkleurd. Dat neemt niet weg dat zij met grote lenigheid ontsnappen aan degenen die er baat bij hebben ons iets te laten vergeten: of het nu de slavernij is, de Armeense genocide, de Jodenvervolging, de volkenrechtelijke misstappen in voormalige koloniën of de misdrijven die zijn gepleegd in naam van welke religie of welk systeem dan ook.

Levende herinnering is een vorm van weerbaarheid, het is een aspect van het taaie verzet van de slachtoffers van de geschiedenis. Uiteraard zijn ook hier grenzen aan de onkwetsbaarheid. Daarom is naast een actieve, materiële herinneringscultuur ook de immateriële zo van belang. Naast stenen verdienen ook de woorden in onze monden en oren dat ze actief en met beleid worden gekoesterd, beschermd en behoed.

Als er één voorbeeld is van immateriële herinneringscultuur, dan is het wel de Bijbel en de religies die op die Bijbel zijn geënt. Datgene wat er gebeurde na de marteldood van Jezus en wat zich heeft ontwikkeld tot het verrijzenisgeloof heeft alles te maken met ‘immateriële’ herinneringscultuur. Het geloof in de opstanding van Jezus lijkt vooral te zijn ontstaan als een verzet tegen het vergeten: tegen het vergeten van zijn leven, zijn woorden en tegen het vergeten van de sadistische politieke moord die op hem werd gepleegd.

In de verhalen die gaan over de dood en verrijzenis van Jezus ligt de nadruk op deze herinnering en het koesteren ervan - en merkwaardig genoeg niet op het overrompelende of spectaculaire, opzienbarende van het verrijzeniswonder. Dit wordt in het Nieuwe Testament zelfs opmerkelijk zuinig belicht. Daarvan bestaan zelfs niet eens ooggetuigen. Het accent ligt dan ook op de opdracht om de herinnering aan Jezus te bewaren en om deze door te geven. Dat die herinnering een eigen kracht heeft, die bergen kan verzetten en die onverwoestbaar is: dit wordt uitgedrukt in het beeld van de heilige geest.

Wat in deze verhalen overigens ook tot uitdrukking komt, is het feit dat herinneringscultuur niet alleen gaat over trauma's en historische misdrijven. De herinnering koestert ook al datgene wat ons als mensen overeind houdt en onze waardigheid ruggengraat geeft. Zoals Jules Schelvis tijdens zijn gevangenschap de muziek van Bach in zijn hart en zijn mond bewaarde, zo houdt levende herinnering ook opbouwende verhalen en waarden in stand. We leven ook van herinneringen en leven ervan op.

De levende herinnering: ze ligt, om het met het Bijbelboek Deuteronomium te zeggen, in ons hart en ons hoofd, in onze mond en onze oren. Ze moet het niet hebben van stenen tafelen of majestueuze gebouwen, maar van zoiets teers en ogenschijnlijk kwetsbaars als een lied dat we onszelf en elkaar voorzingen. Dat wist Mozes, toen hij zijn volk achterliet en alles wat door hem was gedaan en gezegd samenvatte in een lied. Niemand is onmisbaar. Niemand is onvervangbaar. Niets is blijvend en voor eeuwigheid gebouwd. Geen feest duurt eeuwig. Het lied in onze mond echter, dat de herinnering koestert: dat lied bekleedt de plaats van degenen die zijn voorbijgegaan en van de dingen die zijn vergaan. En niets of niemand kan ons dat lied afnemen, zolang wij niet verstommen. Is dat Pinksteren? Wie weet.

Eric Corsius